

ԲՐՈՐՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԿ. ՅԱՐԻ 1900

Հարկում 10 ֆր. ոսկի — 4 րբ.:
Անցամանայ 6 ֆր. ոսկի — 2 րբ. 50 կ.:
Մեկ թիւ Կարժե 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻԻ 3, ՄԱՐՏ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԿԱՆ

ԵՐԿՐԱՐԷ ՏՆՂԵՎՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՂԵՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԲՆԼԷ
ՅԻ ԼԵՄԱՆ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐ

27 Յուլիս 1899 թ., լոյս խոստած է նոյն տարւոյ Սգոստոս 8 թ., ինչպէս կը նշանակուի: Առաջին տեղեկագիրը թարգմանութեամբ ծանօթացուցած ըլլալով մեր ընթերցողաց, կը ծանօթացընենք այժմ՝ երկրորդն ալ, ինչպէս պիտի ընենք արագալայն միւս հրատարակութիւնքն ալ երբ լոյս տեսնեն:

Հ. Յ. Տ.

Ղանեն սկսելով ուսումնական ուղեւորութեան շարունակութիւնը՝ որ կարելի եղաւ ուղեւորութեան առաջին մասին նպատառող ամէն

28

Հաստատութեանց ալ միարան գործակցութեամբն եւ որուն գրամական նպաստ մ'ալ տուաւ Գիտութեանց արքունիքին մարտն, գլխաւորաբար նպատակ ունէր փնտռել գտնել խաղեան (ուրարեան) պետութեան շրջակայ սահմանները կանգնուած արձանագրութիւնները:

Այն կարծիքը թէ կենդրոնէն ամենէն աւելի հեռու գտնուող, խաղեան իշխանութեան զորաւոր յառաջնադարումը նշանակող արձանագրութիւնները շատ աւելի հետաքրքրական եւ կարեւոր պիտի ըլլան, եւ թէ դանտը գտնելը յատկապէս անոնք որ անծանօթ մնացած են՝ պիտի վարձաւորէ ճամբու նաեւ մեծ շեղումներն ու խտորութիւնները, լիովին արդարացի անսուեցան:

Ուսումնական արշաւախումբը նախ ուղեւորեցաւ դէպի Հայաստան-արեւելք, հետագայեւ Համար այն կոթողը՝ որ կանգնուած է Սիդեկանի մօտ եղող Ռովանդուզի մերձակայքը, եւ որուն մօտին՝ Կելլիշինի կոթողին այնպէս մօտ գտնուելուն համար՝ կրնար ենթագրուիլ որ խաղեան ծագումն ունենայ: Արձանագրութեան տեղը, զոր նախ յիշած է Ռուլինընը՝ թէ եւ այց ելած չէր անոր, յատկապէս Լոբդելի (Lobdell) տաւած տեղեկութիւններէն ճշդիւ ծանօթ էր: Բայց ցայսօր տեղեւորուողը գիտնականներէն հետազոտուած չէր, ոչ ալ կաղապար, բաւական կամ ընդօրինակութիւն մը հրատարակուած:

Ղանայ ծովուն հարաւակողման՝ ձիւնապատ լեռանց վրայէն եւ ձիւնէն անանցանելի գարձած կրճերուն մէջէն շատ տաք անելի ուղեւորութեամբ

մը հասանք փետրուարի կէսին Բաղէշ, յետոյ՝ Սեւրք¹։ Ասկէ ձեզերէի (ձեզերէս-իւն-Օմար²) վրայէն անցանք Մուսուլ, եւ կարճատեւ դադարէ մ'ենտըր 'Նմիմդիի եւ Էլբրիլի վրայէն՝ դէպ ի Ռովանդուզ, Ռովանդուզ՝ Մուսուլէն եւ Էլբրիլէն բաժնուած եւ կրճերով որ բոլորովին անանցանելի են բանակի մը համար։ Այս գիտողութիւնը յառկապէս կարեւոր է այս երկիրներու մէջ սարսափաւանեայ-խաղկեան պատերազմները հասկնալու համար։

Վոթողն՝ որ «Նէլ-ի-գետաւու» (Նէլմանուական կամ վաղեմօրէն) կը կոչուի, կանգնուած է Սիդիկան եւ Տոգզանէ գիւղերուն ճամբուն վրայ, շատ ասէի մաս վերջնայն։

Ետա մեծ գծաւորութիւններ պատճառեց արձանագրին ընթերցումը թէ անոր արդի վիճակն եւ թէ բազմաթիւ ուրիշ գծաւորացոյցի պարագաներու պատճառաւ, եւ երկար ժամանակ (իբր 14 օր) տեւեց տեղափոխել։ Վոթողը քանդակուած է թէ կրկին լայն եւ թէ կրկին նեղ կողմեր։ Մէկ լայն եւ մէկ նեղ կողմը խաղբերէն է, միւս երկու կողմը սարսափաւանեայ լեզուաւ։ Վոթողին վերին եռամասը կը պահուի, եւ հաւանականօրէն արդէն հին ժամանակները կտորած ինկած էր։

Վոթողը կանգնած եւ Ռուսաց Ս. Սարգսուրի խինիս (որդի Սարգսուրի) նը պատմէ այն պատերազմները զոր մշտն է Նոյն իշխող սարսափաւանեայ Սարգսն Բ. արքային դէմ որուն ռիսիմ հակառակորդն էր։

Սարգսն կը պատմէ թէ Ռուսաց Ս. ի վերջոյ անձնանշէ եղաւ յուսահատութենէն անոր համար որ իւր դիմը՝ Մուցացիի խաղիւսը՝ գերի տարաւ։ Սարգսն՝ Արձանագրի այն ժամանակէն է որ Սարգսն այնպարագած աղէտըն յառաջ էր։ Ըստ արձանագրին՝ Ասորեստանցիք յառաջ վաղանցուկ յաղորդութիւն մ'ունեցած են, յանկարծակի բերելով առած Մուցացիները (վէլշնէն գաղով) եւ Մուցացիի Ուրդանա արքայն փախած պապատանած Ռուսաստան Ս. Եով։ Վերջին Նորէն շինած է Մուցացի բաղաւթը, կրկին կարգադրած խաղիսի գահերն եւ զՎաղան վերստին թագաւոր դրած, Ռուսաստան մինչեւ Ասուրի լեռները յաղթական յառաջ քայլէն ետքը՝ ինչպէս բնագիրը՝ Գընէ ana šadi (mât) Assur atalaka Պատերազմական դէպքերն ասորեստանեայ լեզուաւ կը պատմուին, իսկ քաղաքին վերաշինութիւնն եւ խաղիսի պաշտաման Նորուգութիւնը՝ խաղբերէն։ Վոթողն պարունակութիւնն օրեւէ տարակցոյ չէ թողուր այն կէտին մասին որ օրինը կանգնուած է Մուցացիի անմիջական մտայնը, Այս պարագան առաջնորդեց հին Մուցացիի անեղ գտնելու։ Վոթողը կանգնուած է հոն ուր վէլշնէն Սիդիկ գագող ռազմական հին ուղին դէպ ի ձախ կը դառնայ, աղէն դէպ ի ձախ ձորակողմ, դէպ ի անշատուած լեռնաբոսոն ու բլուրն Մուցացի եւ իւր գլխին վրայ կանգնած ըլլալու համար։ Սարգսն պաշտաման Մուցացի խաղիսեանց հնագոյն կայան մըն է, ուստի պարսկական-տաճկական սահմանալեռանց տաճկական կողմն դէպ ի վան մտած են։ Պաշտաման Նոյնութիւնը պահուած էր հոն (խաղիսի գիւղ) եւ պաշտաման լեզուն խաղբերէն մնացած։ Բայց ժողովուրդն անշուշտ ասորեստաններէ կը խտէր, ասկէ՝ վէլշն-կոթողին եւ Տոգզանէի կոթողին կէսին ասորեստաններէ ըլլան եւ Մուցացիի Ռուրդանա արքային արդէն շատանք անոթ կընային ասորեստաններէն լեզուաւ քանդակուած ըլլալը։

ՅՐ. ԲԻԼԵ Ռովանդուզէն վան գարձաւ։ Հին մնալուն գիտնական Նպատակն է այն տեղ մնացած գործերը լնջնել եւ ըստ կարելւոյն շարունակել խաղբեան պետութեան արեւելեան մասին հետազոտութիւնը։

Վ. ԲԻԼԵ վանայ մէջ եւ շրջակայքը բազմաթիւ ուրիշ արձանագրիւններ եւ հատակոտորներ գտած է, յատկապէս արձանագրութիւն մը

1 Սեւրքի եւ Ցիւլի միջեղ (— Ցիւլին անշուշտ քով արեւելեան Ցիւլիքը կամ «Բախտան-սուլ եւ արեւմտեան Ցիւլիքը կամ «Գիւրգիլիք-սուլ», Նիւշի, Խորոսի կը միանան, —) կըստը գտնել այն տեղն ուր Գաննափանի Բիւրը անցած է Նիւփոթիս (— Բախտան-սուլ) գետը։ Գաննափանի նկարագրուած մեծ մանրամասնութիւնքն ալ կրկին քանուկեցան։ Այս տեղն է Մուսուլի) ք գեղին մաս, Ցիւլէն գետն է վեր իբր միւս կէտ ժող հետաւ։ Սարգսն՝ ինչպէս նաեւ ուղեւորութեան կողմնակի մեծ արգելանք մտնի՝ որ հոս հարեանցի յիշուած են, յետոյ ընդարձակ պիտի խոսուի Բնգահուտի արգելանքի մէջ։

2 Բաբիլ (Babil) քաղաքին գիւղին մաս, ձեզերէն իբր Տիլ մասն։ Զամայ հարաւ-արեւմտեան ուղղութեամբ, գտանք գտնել երկու բոլոր հաւանականօրէն շատ տեղէն թուով՝ կոթողներու թիւրքերը Ասորեստանի արքայ թագաւորին պատկերով ու արձանագրութիւններով։ Գործիքաւոր հաստատարներ մեծ մասը կըստը կարգով միայն չափաւոր շատ տեղանքի լուսաւորութեամբ։ Գործը փոքր է եւ շատ մաքուր։ Աղագործներն ասորեստանի կարգաւորեցան այնպիսի օրով որ վաղեմեցուկ դադարով մը կտրուէ երբ Մեր երկրներն մի (Վ. Լ. Ժամ) յետոյ Նոյն տեղէն կրկին ճամբորդած ասորէն ալ իրենց միմեկին անգիտիչ քաղաք տեղանքէն էր։ Ետա բաղաւթն է որ օտմ. էրկանութիւնը քաղաքը ուղարկուելուն եւ Վ. Պաշտաման քաղաքները բերելու տան, ուր կրնան աւազարութեամբ ուսումնասիրուիլ եւ զեւզանքներու բրտութիւնէն ազատ կ'ըլլան։ Գտն մը զոր մեծ աշխատութեամբ իր հարե մը հանցիմը, երկրորդ անգամ այնքիւնը դարձեալ Նոյն մէջ քանուկեցաւ։

Արգիստիսի Ա. Մենուսիսի (որդւոյ Մենուսայ) Էնգոմերի եկեղեցւոյն մէջ, եւ երկու արձանագրութիւնս Կորնացի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյ վերնագրան (supraporte) քարին պատին մէջ Տիւսուս եւ հողմերուն վրայ, որ քարին առջեւի կողմն արդէն շատոնց ծանօթ արձանագրութիւն մ'ունի: Բաց աստի շարունակեցան Թոփուրաբաշի վրայ պեղուածներն Բուստով Վիրխովի հաստատութեան (Rudolf Virchow Stiftung) հրամանաւ: Գտնուած իրերուն մէջ ի մասնաւորի յիշելու է ոսկրէ օղ մը բեւեռագրութեամբ, Կ. Ֆ. Լեման՝ Մուսուլ-Միդիաս-Հասանէֆ - Մայաֆարդին 2. Ինչէ գծով ուղեւորեցաւ դէպ ի «Սէբէ-է-սուի» անկաղներ քարայրը: Սեստերի (Sester) առած մէկ կաղապար-դրուած վրայ յենով Էրադէր այն երկաղացութեան եկած էր՝ որ հոն կը գտնուին արձանագրութիւն մը Յիգղապիղեաթի Ա., ուրիշ մը՝ Տուկլան-Նինիթի Բ., հաս մը՝ Ասուրնասիրբալայ, Բայց իրը տարբեր է. թէ երկրորդ եւ թէ երրորդ արձանագրութիւնը Սաղմանասար Բ. արքային է: Գարձեալ արիշ, աւելի վեր գտնուող այրի մը մէջ երկու արձանագրութիւնս ալ կայ, որոնք մինչեւ հիմայ բոլորովին անծանօթ էին, երկուքն ալ նոյնպէս Սաղմանասար Բ. արքայէն քանդակուած:

Սաղմանասար Բ. Ծարեգրաց մէջ կը պատմէ որ երկու անգամ, այսինքն իւր իշխանութեան Է. (854 Ն. Բ.) եւ Ժ. (846 Ն. Բ.) տարին արշաւած է Տիգրիսի սկանց քարայրը: Անոր Է. տարիէն է ներքին քարայրին արձանագիրն, որ մինչեւ հիմայ Տուկլան-Նինիթի կ'ընծայուէր: Իրեն Ժ. տարիէն է վերին քարայրին առաջին արձանագրութիւնը, Ներքին քարայրին երրորդ արձանագիրն (մինչեւ այժմ Ասուրնասիրբալայ

ընծայուած) եւ վերին քարայրին Յիգղուրդը քանդակուած են նոյն արքային երրորդ այցելութեան մ'առթիւ, որ անոր իշխանութեան Ա. կամ Լ. Բ. տարին եղած ըլլալու է: Այս այցելութեան մասին մինչեւ այժմ որեւէ տեղեկութիւն չունենին: Երկու գրեթէ բառացի նոյն արձանագրութեանց բովանդակութիւնը կը կցուի անոր իշխանութեան Ա. արաւոյն դէպքերուն, որ տաւրին կ'աւարտին արքային տարեգրիւնները:

Վերին քարայրին առաջին արձանագրութիւնը գծախառնար խեղճ վիճակի մէջ է. եւ միայն կէսը կերպով մը պահուած: Այլուստ կարելի եղաւ արձանագիրները գրեթէ լիակատար ընդօրինակել, մինչդեռ մինչեւ այս օրս միայն Տիգղապիղեաթարայ Ա. արձանագրին ընագիրը լիակատար ծանօթ էր, ներքին այրին երկրորդ արձանագրին վերին կէսը, իսկ այն տեղւոյ երրորդ արձանագրին միայն քանի մը տող: Սաղմանասար այս առին արձանագիրը կը պատմեն այն պատերազմները, զոր մընու ստիպուած էր արքայն ընդդէմ Արամայ թագաւորին՝ Արաբ-աուի ծանօթ առաջին իշխողին, — Դոյլոյ Եւրոպութեամբ, ինչպէս որ արշաւանաց կրկնութիւնը կը ջրուցուէ:

«Սէբէ-է-սուի» սկանց քարայրը, անուանակոչութիւնն առին կողմանէ անյարմար է: Գետն առհասարակ կը կուգի Բիբիկէ (Բ)ն-սու (Byr-kele(i)n-su) եւ տղերեակոնց քարայր մը չկայ: Մանուսանդ թէ գետը իբր 6 ժամաւ ճամբայ ազատ գետին վրայ հասնին ետքը կը մտնէ կէս հազարամետր երկայն ժայռի մը մէջ, որուն բոլոր երկայնքը ստորերկրեայ կը կտրէ կ'անցնի: Այն տեղն՝ ուր գետը ժայռն կրկին գուրս կ'ընէ՝ մինչեւ հիմայ տղերեակոնց քարայր կարծուած է: Արձանագրութիւնը կը գտնուի գետին տը կողմը ժայռէն ելած տեղը:

Բալուի վրայէն՝ ուր ծանօթ արձանագրութիւնը կրկին համեմատուեցաւ՝ ընագրին վերահազմութեան համար կարեւոր արդիւնքներով, եւ ուր այն ժայռն արձանագրութիւնը կը կրէ, խալդէան ժայռաբերդ մ'ըլլալը գտնուեցաւ, Լեման ուղեւորեցաւ հիւսիս-արեւմտեան ուղղութեամբ Բերի-Էուրն անցնելով դէպ ի Մագկիրա (Մագկիրա) Պրոֆ. Յոյսէֆ Վիւնշի (J. Wünsch)՝ «Արուստ-Դարգայի արձանագրին» գտնին առ Ա. Բեշ Եւսուած եւ բաց աստի հրատարակած տեղեկութեանց համեմատ՝ հոն կալա (Kalah) գիւղին մօտ գտնուելու էին ժայռի մէջ փորուած սրահներ արձանագրութիւններով: Արդեամբ ալ խալդէան շատ հետաքրքրական բերդատեղի

1 Հասանկէֆ (Hassanköf), քարայրներ քաղաք, արդէն Սեդրէն այցելել Եր. Քիւլէ: Այս տեղւոյն (— քաղաքապետը Kiprai կը կուգի, Սեֆ. Բուշ. «Հազմեացիք Նաթ Կիֆէնի» Χαλδαίων οὐ πρὸς τὸν Κιπράριον, Գլխիւ, 2, 28 եւ 41՝ Copenhia, սեռ Նաեւ Zeitschrift für Assyriologie, IX, 38 Գամ. —) ուսումնասիրութիւնը մը նպատակին համար շատ կարեւոր տեղեկեցաւ արքեպիսկոպիտ:

2 Հասանկէֆ ժամանակին առանձին տեղեկութիւն պիտի արուէ Լեման Մայաֆարդին մէջ գտած յուսարէն արձանագրութեան եւ Բաշարի մօտ իրեն գտած հուսարէն քանդակին մասին, ինչպէս Նաեւ մը երկուքին հասարակաց՝ խորհրդածութեանց (եւ տեղեկութեանց ձեռք բերուած արգեանց) փայլ նկատմամբ այն խնդրին թէ Մայաֆարդին տեղաբերը Հուսարէն մը քաղաքը կը ներկայացնեն:

3 Յեւ Sebrader, Die Keilinschriften am Eingang der Quellung des Sebechau, Abb. der Berl. Akad. d. Wiss. 1885.

